

О.Ю. БОЙКОВ

**РОЛЬ РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРУ У ПРОЦЕСІ МОДЕРНІЗАЦІЇ
СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Процес кардинальних змін у православній церкві на межі ХІХ – ХХ ст., зокрема офіційному російському православ'ї, безумовно простежується у ступені його впливу на різні станово-соціальні категорії населення Півдня України, а отже і у відповідях суспільства на цивілізаційні запити церкви.

Такі відповіді багато в чому залежали від ставлення до офіційного православ'я, від ступеня залежності від нього та матеріального рівня життя тієї чи іншої верстви населення.

Сьогодні процес формування якісно нових суспільних категорій і самої моделі суспільства дуже схожий з модернізаційними процесами, що відбувалися на межі ХІХ – ХХ ст. Так само гостро продовжує стояти питання про роль релігії у житті суспільства та вплив церкви на різні аспекти громадського життя.

Тож метою даної статті є спроба окреслити роль церковно-релігійних структур, зокрема офіційної православної церкви у житті різних верств населення Південної України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Різні аспекти проблеми взаємовідносин церковно-релігійного елемента та різних верств населення Південної України висвітлені у дослідженнях Ф.Турченка, Г.Касьянова, Л.Іванова, Ю.Присяжнюка, О.Ігнатуші, В.Калініченка тощо.

Досить суперечливим у даному контексті у зазначений період постає дворянство. Переплетіння культурних, етнічних, релігійних, соціальних парадигм досить сильно відобразилося на цьому стані, хоч він традиційно й зберігав панівні позиції в суспільній ієрархії.

Саме дворянство як стан у пореформений період і, особливо, на кінець ХІХ – на початок ХХ століть було досить неоднорідним не лише за

походженням (спадкове та служиле), але й за родом діяльності. Це в першу чергу визначалося місцем проживання представників дворянського стану.

Якщо розглядати цей контингент загалом по європейській частині Російської імперії, то з 50 губерній в 31 дворяни мешкали в місті. При цьому особисті інтереси кожного окремого дворянина більше проявлялися в інтересах його професії, ніж в інтересах всього дворянського стану. Адже дворянство не тільки перебувало на державній службі, але й займалося торгівлею, готельним бізнесом, промисловим підприємництвом тощо [4, с.170-173].

З іншого боку, дворянство Півдня України було досить строкатим за етнічним складом. До нього входили не лише росіяни, але й українці – вихідці з козацької старшини, а також французи, німці, англійці, поляки тощо. Така строкатість була, як відомо, наслідком широкого залучення на російську військову та цивільну службу іноземних спеціалістів, що в свою чергу надавало їм дворянських привілеїв. Такі відомі на Півдні прізвища, як А.-Е. Рішельє, О. Ланжерон, родина Фальц-Фейнів досить добре проявилися на державній службі Росії. Це відповідно відобразилося й на їх майновому, зокрема земельному положенні. Родині Фальц-Фейнів на Херсонщині належало понад 200 гектарів землі [9, с. 160].

Однак щодо релігійної приналежності російського дворянства, то слід говорити про традиційне православне віросповідання (крім польського, прибалтійського та фінляндського дворянства), оскільки саме воно надавало можливість користуватися всіма привілеями. Деякі дворяни навіть входили до різних негласних організацій чорносотенного руху – як, наприклад, «Главный трибунал лиги борьбы с тайными врагами веры православной и родины», що діяв на Катеринославщині і розсилав листи з погрозами та оголошеннями про смертні вироки депутатам Дум [6, арк. 659].

Українське за походженням дворянство, як і російське, традиційно дотримувалося православного віросповідання, оскільки «...воно з пуп'янка тягнеться до службової кар'єри. Заможніші, родовитіші елементи з пієтизмом

поглядають на джерела всяких «милостей», марять про камер-юнкерство, камергерство, а дрібніші готуються до кар'єри повітової, губерніяльної» [18, с.53].

Колонізація південноукраїнського регіону, вплив великої кількості російського дворянства та іноземців – все це призвело на кінець XIX століття до того, що більшість українського за походженням дворянства вже не могла, та мабуть і не бажала створити серйозний національно-політичний контингент із власними релігійними мотивами. Була відсутня єдність з народом. Навіть те дворянство, яке проживало на селі, не цікавилось інтересами народу, його культурними та релігійними мотивами, а якщо й цікавилось, то це виливалося лише у колекціонування різних старожитностей, але не більше [18, с.53-54].

У той самий час дещо складнішим видається ставлення українського інтелігенції до церкви та релігії взагалі. З одного боку, українська інтелектуальна еліта розуміла, що вплив релігії на свідомість пересічної людини значно зменшився (не без допомоги тієї ж інтелігенції), а з іншого – релігія залишалася фактором, здатним допомогти уможливити реалізацію національних сподівань українців. Переважна частина української інтелігенції намагалася своєю діяльністю формувати соціокультурні та інтелектуальні чинники відродження духовних традицій православ'я на Україні [10, с.71].

Питання ролі церкви, зокрема у майбутній Україні викликало багато дискусій серед української духовної та світської еліти Півдня України. Історик І.В. Линниченко, який сам визнавав себе «малоросом», у полеміці з М.С. Грушевським досить негативно виступав з приводу релігійних і національних змагань. Він зазначав, що українцям не потрібна автономія, а питання релігії взагалі не слід підіймати, оскільки вона одна для «великоросів», «малоросів» та білорусів [7, арк. 35-37].

Одним із суттєвих питань, що стосувалися суперечностей між українською та російською інтелігенцією, зокрема на Півдні України, було

різне розуміння релігії та церковної організації в національному контексті [17, с. 53-61]. Тож питання релігійного сепаратизму в Україні переважно розглядалося як щось досить делікатне, і використовувати релігію як зброю багато представників української інтелігенції вважали занадто радикальним.

При вивченні релігійного аспекту розвитку соціуму важливо враховувати те, який саме соціальний стан є переважаючим у суспільстві та сповіданні тієї чи іншої релігії. На Півдні, як загалом і по всій Україні процес модернізації поглядів на релігію та на її місце в соціокультурному розвитку неоднозначно, але досить відчутно проявлявся в середовищі найчисельнішого стану суспільства Півдня України – селянства, зокрема українського, кількість якого була значною в етносоціальному плані в регіоні [8, с.303]. Як і для інших традиційних суспільств, селянство завжди становило більшість віруючого населення, тобто патріархальний в усіх відношеннях соціальний елемент. У той же час розвиток ринкових відносин на зламі ХІХ-ХХ ст., зростання соціальної диференціації на селі, посилення впливу куркулів, а з іншого боку – збідніння більшої частини сільського населення – все це призвело до розорення і пролетаризації села Південної України.

Відповідно відбулися зміни і в духовному вимірі селянського світу. Розвиток товарно-грошових відносин, що стимулював збільшення індивідуалізму, устремління до наживи визначало падіння моральних устоїв села. Найпоширенішим видом дозвілля, особливо молоді, було пияцтво, яке призводило не лише до масових бійок, але й до розбещення молодих селянок, які проживали поруч з підприємствами [5, с. 141].

І хоча православне духовенство активно пропагувало тверезий спосіб життя, алкоголізм залишався серйозною хворобою сільського ареалу. Якщо в містах, зокрема таких, як Одеса та Миколаїв за активної участі духовенства створювалися «Товариства тверезості» [2, с. 224], то на селі подібні організації фактично навіть не мали ніякого розуміння з боку населення. Сільський шинок був не тільки осередком споживання алкоголю, але й

місцем спілкування. По суті шинок виступав прообразом тогочасного громадянського товариства в сільській місцевості, де обговорювалися найважливіші справи і часто виписувалися газети, особливо у пореформений період [11, с. 146]. У шинку бували найповажніші люди села, зокрема церковний староста, священник тощо [3, с. 138, 139].

З іншого боку, поширеним приводом для пияцтва ставали самі церковні свята, що призвело зрештою до справжньої дискусії серед вищого духовенства [13, с. 233-234].

Процес капіталізації став досить відчутним і в загальному ставленні селянства до релігії. Сільські священники на Півдні України скаржилися, що на свята люди працювали у полі, а також часто святкували весілля та хрестини [14, с. 31].

Для того, щоб підтримати власний авторитет на селі, Російська православна церква відшукувала різні способи. Одним із них було отримання священниками, дяками чи псаломщиками початкової медичної освіти, оскільки «дяк – фельдшер, псаломщик – «брат милосердя», які мають деякі медичні знання, будуть спроможні проникнути в будь-яку селянську родину, де тільки з'явиться хворий». Вважалося, що вони будуть бажаними гостями в родині, навіть у такій, що ворожее ставиться до православної церкви [1, с. 215].

Проте на кінець XIX – початок XX ст. священнослужителі, особливо нижчих рангів, стали все більше перейматися власними матеріальними потребами та проблемами політичного змісту, наслідком чого стало презирливе ставлення до селян, а згодом і прями утиски. У відповідь селяни навіть погрожували зректися православ'я і перейти «у штунду» [13, с. 236].

Роль церкви, зокрема православної, досить своєрідно оцінювалася буржуазією на Півдні України. Тут спостерігається багато суперечностей, що позначають відмінність поглядів цієї соціальної категорії від західноєвропейської буржуазії. Вона формувалася в основному з частини дворянства, яка займалася підприємницькою, промисловою діяльністю,

сільських лихварів, заможних селян, які розвивали своє господарство з орієнтацією на ринок, чумаків, кустарів тощо. Тому, на відміну від Заходу, буржуазія була дуже тісно пов'язана селом, зокрема з поміщицьким землеволодінням. Такі риси були деякою мірою притаманні і буржуазії Півдня України. Проте існувала тут своя специфіка. Міста регіону були полінаціональними та поліконфесійними.

Промисловість розвивалася також за рахунок іноземних інвестицій, а значна кількість підприємців постійно проживала в південноукраїнських містах. Водночас значним був відсоток місцевої буржуазії, зокрема російської, єврейської, української, вірменської, грецької, яка була дуже тісно пов'язана з регіоном. Вона намагалася захистити власні інтереси, що призводило до формування «регіонального» патріотизму, і буржуазія досить гостро критикувала державну та релігійну політику [5, с. 157-158].

Індустріалізація суспільства призвела до змін у поглядах і робітничого класу на роль релігії та церкви.

На Півдні України концентрація виробництва зумовила приток робочих людей з усіх регіонів України. Це призвело до появи значної кількості робітничих селищ, де духовна культура не стояла на першому місці. Якщо для селянина важливим елементом була наявність церкви у своєму чи хоча б сусідньому селі, то в такому містечку, особливо на початок ХХ століття, досить рідко можна спостерігати подібну картину, хоча уряд і намагався будувати церкви у місцях найбільшої концентрації промисловості [1, с. 209]. Зазначалося, що на священиків необхідно покласти «законоучительство в школе и воскресные собеседования со взрослыми рабочими» [15, с. 287].

Багатонаціональний склад робітничого класу зумовлював переплетіння національних традицій, релігійних світоглядних позицій. Слід враховувати також той фактор, що більше половини робітників були вихідцями з російських губерній, які шукали кращих заробітків в умовах дуже важкої праці, аніж вдосконалення духовної культури [15, с. 5].

По-друге, тісний зв'язок держави та офіційної церкви в політичному плані, неможливість церкви вирішити соціальні проблеми робітників – усе це призвело до пошуків альтернативних сил (або навіть їх створення), якими постали різні нелегальні політичні партії та гуртки соціал- демократичного спрямування або напівлегальні чорносотенні організації, куди вступали робітники у пошуках соціальної справедливості. Для пересічних робітників такий пошук часто закінчувався міжрелігійними конфліктами. Жертвами цих конфліктів між робітниками на Півдні ставали найчастіше мусульмани та євреї. В ролі ж насильників, особливо щодо єврейського населення, часто виступали росіяни – місцеві мешканці та вихідці з внутрішніх губерній Росії, які не мали досвіду спілкування з євреями і розглядали їх як «чужаків» у повному розумінні цього слова [5, с.141-142]. По-третє, зв'язок пролетаріату з православною церквою спостерігався звичайно у буденних стосунках – хрещення, вінчання, відвідування церковних служб, освячення будівель тощо.

Релігійність пролетаря, що залишалася від його селянського коріння та певною мірою продовжувала насаджуватися церковною ідеологією, все ще проявлялася, хоча ставлення безпосередньо до церковної православної організації, особливо на промисловому Півдні України, поступово прохолоднішає. Хоча така необхідність особи священика на практиці продовжувала забезпечувати йому певний авторитет і захист, зокрема під час бурхливих подій 1905-1907 рр. Так, наприклад, зазначалося, що під час одного з заворушень робітників на Катеринославщині в 1892 р. прибув священик для заспокоєння натовпу. Проте робітники вислухали священнослужителя і «приложившись к святому кресту в знак смирення» все ж порадили йому піти додому, а самі продовжили заворушення [15, с. 286].

По-четверте, взаємини православної церкви та пролетаріату південноукраїнських губерній, як і всіх інших регіонів, спостерігалися через освітянську галузь. Як уже зазначалося, від різних підприємств створювалися школи для дітей робітників, де вони могли отримати хоча б початкову освіту,

але при обов'язковому вивченні Закону Божого, а учні часто співали у церковних хорах [12, с. 25]. На відміну від інтелігенції, де ступінь релігійності визначався свідомо, рівень релігійності робітників залежав саме від ступеня освіченості. Якщо інтелігенція свої релігійні погляди формувала на основі власного високого інтелектуального рівня та дещо ідеалістичних переконаннях, то пролетаріат базував свої погляди більше на матеріалістичних ідеях, коли релігія в її православно-візантійському варіанті розглядалася вже як дещо формальний архаїзм, якого слід додержуватися [16, с. 113]. Хоч, звісно, не можна виключати й індивідуальні релігійні погляди окремих робітників.

З іншого боку, поліетнічність та поліконфесійність населення Півдня України зумовлювали побудову особливих суспільних, культурних структур, що виокремлювали даний регіон з-поміж інших завдяки економічним, соціальним, культурним, національним і релігійним чинникам. Це змушувало офіційну православну церкву разом із державними структурами проводити досить помірковану регіональну політику на основі загальнодержавної.

Однак, попри намагання Російської православної церкви здійснювати ідеологічний вплив, криза, що її охопила на межі століть, особливо була відчутна в даному регіоні, і соціум Півдня України саме завдяки своїй багатоетнічності давав неоднозначні відповіді на духовно-політичні виклики офіційного російського православ'я або у вигляді підтримки (чорносотенні організації), або через певну протидію у вигляді різноманітних національних рухів, зокрема українського або ж релігійного сектантства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бонч-Бруевич В.Д. Силы русского клерикализма [Текст] / В.Д. Бонч-Бруевич // Религия и церковь в истории России (Советские историки о православной церкви в России [Сборник статей]) / Академияобществ. наук при ЦК КПСС, Ин-т науч.атеизма; [Сост. и авт. примеч. Е.Ф. Грекулов; Предисл. д-раист.наук А.М. Сахарова] – М.: «Мысль», 1975. – С. 207-216.

Иванов Л.М. Идеологическое воздействие на массы [Текст] / Л.М. Иванов // Религия и церковь в истории России (Советские историки о православной церкви в России [Сборник статей]) / Академия обществ. наук при ЦК КПСС, Ин-т науч.атеизма; [Сост. и авт. примеч. Е.Ф. Грекулов; Предисл. д-ра ист.наук А.М. Сахарова] – М.: «Мысль», 1975. – С. 223 – 228.

Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть. Соціально-політичний портрет [Текст] / Касьянов Г.В. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.

Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России (1861 – 1904 гг.) [Текст] / А.П. Корелин // Исторические записки [Главн. ред. А.М. Самсонов]. – М.: Наука, 1971. – Т. 87. – С. 91 – 172.

Турченко Ф.Г. Південь України напередодні першої світової війни [Текст] / Ф.Г. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта. – Випуск ХУІІ. – 2004. – С.127 – 162.

ДАДО. – Ф.11. – Оп.1. – Спр. 988 II т. – «О тайном «главном трибунале лиги борьбы с тайными врагами церкви православной и родины» (1909)». – Арк. 259.

ДАОО (Державний архів Одеської області). – Ф.153. Личный фонд. Линниченко Иван Андреевич профессор Новороссийского университета, доктор русской истории, член-корреспондент С.- Петербургской Академии Наук. – Оп. 1. - Спр. 14. – «Малорусский вопрос и автономия Украины (Открытое письмо М.С.Грушевскому (1911 г.))». – Арк 19-45.

Національні процеси в Україні: історія та сучасність. Документи і матеріали. Довідник. – У 2 ч.

[Текст] / За ред. В.Ф.Панібудьласки. – К.: Вища школа., 1997. – Ч. 1. – 583 с.

Водотика С.Г. Історія Херсонщини [Текст] / С.Г. Водотика., Є.Г. Сінкевич. – Херсон: Айлант, 2003. – 202 с.

Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) [Текст] / Ігнатуша О.М. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.

Калініченко В.В. Витоки світогляду та політичної свідомості революційних народників в Україні 70-х рр. XIX ст. [Текст] / В.В. Калініченко, Г.П. Шабельник // Український історичний журнал. –2006. – № 2. – С.38 – 48.

Кизченко В.И. Культурный облик пролетариата Украины в период империализма / АН УССР. Ин-т истории [Текст] / Кизченко В.И. – К.: Наукова думка, 1990. – 228 с.

Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. [Текст] / Ю. Присяжнюк – Черкаси: «Вертикаль», ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.

Присяжнюк Ю.П. Віра українських селян в «добрих царів» після скасування кріпацтва [Текст] / Ю.П.Присяжнюк // Культура народів Причорномор'я. – 2001. - № 24. – С.123 – 126.

Робітничий рух на Україні (1885 – 1894 рр.): Зб. документів і матеріалів / Гол. арх. упр. при Раді Міністрів УРСР; [Текст] [Упоряд. В.С. Шандра та ін.] – К.: Наук. Думка, 1990. – 436 [2] с.

Рождественский А. Южнорусский штундизм / Рождественский А. – СПб. – Б.и. – 1889. – 332 с.

Сорчик В.А. Дороги і бездоріжжя української політичної і громадської думки в XX столітті / Пер. з пол. А. Могильного і Г. Гамалія [Текст] / В.А. Сорчик // Сучасність. – 1993. - № 4. – С. 53 – 61.

Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907 – 1917) – У 2 т. [Текст] / Є. Х. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004 – Т.1.– 428 с.

SUMMARY

The article deals is an attempt to delineate the role of the church and religious institutions, including the official Orthodox Church in the lives of a diverse population of Southern Ukraine in the late XIX - early XX century. In this context of the author considered nobility, intellectuals, peasants, the bourgeoisie, the proletariat.